

EPENDİ'NİN GÜLKÜSÜ

Gadem MAMMEDOV

Şöyle bir hikaye vardır: Büyük Perverdigâr, söz ve güldürü ustası olan bilge kişileri İran'ın her yerinde eşit sayıda bulundurmak istemiş. Bu amaçla, perişterlerden (melek) birine emir vermiş. Perişte söz ustası, bilge kişileri büyük bir çuvala koyup, ülkenin bir köşesinden uçmaya başlamış. İspihan üzerinden uçarlarken, çuval aniden yırtılmış. Böylece çuvaldaki söz ve güldürü ustalarının çoğu İspihan'da kalmış İran'ın İspihan şehrinde söze, komediye ve yomakçı (güldüren kimse, söz ustası)'ya saygı duyulması bu hikaye ile açıklanır.

Gerçekten de her ülkede sözün ve komedinin zengin olduğu bölgeler bulanmaktadır. Örneğin Bulgaristan'daki Gabrova köyü bu konuda bütün dünyada bilinmektedir. Türkmen toprağında; Novayı'nın, Kemine'nin, Ata Salih'in, Ataköpek Merge'nin, Esenpolad'ın, Keymir Körün isimleriyle anılan fıkraları, Man ile Ahal çevrelerinde folklorun bu türüne eskiden beri önem verildiğinin bir göstergesidir. Fakat konumuz bununla ilgili değildir. Konuyu biraz daha açıklığa kavuşturursak burada önemli olan periştenin çuvalındaki söz ve güldürü ustası kişilerin yerleşmiş olduğu yerlerdir. Perişte'nin yırtılan çuvalındaki fıkraların çoğu, Ependi'nin fıkralarına ait olup, bu fıkralar Sırlar, Boşnaklar, Türkler, Yunanlılar, Farmlar, Hırvatlar, Azeriler, Tacikler, Tatarlar, Çeçenler, Uygurlar, Kazaklar, Özbekler, Karakalpaklar, Avarlar, Türkmenler gibi halkların yaşadığı yerlere düşmüşler ve oralarda yerleşip daha da gelişmişlerdir. Ancak Ependi bu halkların her birinde farklı isimlerle tanınmıştır. Bir halkta Molla Nasreddin, diğer halkta Hoca Nasreddin... gibi. Türkmenlerin arasında ise, Ependi adıyla bilinir. Bazen de onun adına Molla Nasreddin Ependi veya Hoca Nasreddin Ependi dendiği de olmuştur. Yunanlılarda onun adı, Anastratin olarak bilinir.

Ependinin adının geçtiği bu geniş alanı gözönünde bulundurursak, dünyadaki güllüklerin yansım Ependi'nin güllüklerinin oluşturduğunu söyleyebiliriz. Yukarıda adı geçen halkların ara sında adı folklor kahramanı olarak anılan veşiler (güldürü ustaları) de her zaman bulunmuştur. Örneğin; Taciklerde ve genel olarak bütün Fars halkları arasında Müşviki'nin güllükleri yaygındır. Aldar Köse, Esenpolad, Keymir Kör, Novayı gibi büyük halk sanatçıları, Türkmenler arasında her zaman anılmıştır. Karakalpaklar Ömürbeg lak-

Dr. Ahmet MEMMEDOV

Türkmenistan İlimler Akademisi Dünya ve Sanatı Tercüme B. Müdürü

Türkmen Türkçesinden Aktaran:

kını (söz ustası) kendilerinin meşhur halk sanatçısı olarak görmekteyiz. Böyle Yomakçılar her halkta bulunmaktadır. Ancak, Kafkasya'da yakın ve Ortadoğuda, Orta Asya'da Ependi seviyesinde meşhur olabilecek kadar yetenekli şahandaz (üstün nitelikli) ve dilaver (söz ustası) henüz ortaya çıkmamıştır.

Ependi'nin güllükleri, mesela Türkmenistan'da ilk kez şair Yakup Nasrılı tarafından 1937 yılında basılmış ve halk arasında yayılmıştır. Ondan sonraki elli yılı aşkın zamanda Ependi'nin güllükleri, A. Kekilov, M. Köseyev, Ş. Halmuhammedov, A. Baymuradov gibi edebiyatçılar tarafından düzenlenmiştir. 1982 yılında Ş. Gandimov ve A. Nuryakdiyev tarafından Ependi'nin güllüklerinin tamamı Türkmenistan M. G. Enstitüsü tarafından yayımlanmıştır.

Rus yazarlarından Leonid Solovyev "Rahatlığı Bozucu" adlı romanını, folklor araştırmacısı Boris Privalov ise, "Mutlu Dâna (özdeyiş ve atasözlerini söyleyen kimse)" adlı eserini Hoca Nasreddin Ependi'ye ithaf etmişlerdir. Özbek film yapımcıları da Ependi'nin hayatıyla ilgili filmler hazırlamışlardır. Bu durum bizi sevindirir de aynı zamanda, bizim şair ve yazarlarımızın Ependi ile ilgili eserler ortaya koymadığı gerçeğini anlatıyor. Kazak kardeşlerimiz, Aldar Köse hakkında film yapmışlardır. "Aldar Köse", "Kemine ve Kadı" gibi operalar Türkmen tiyatrolarında eskiden beri gösterilmektedir. Ayrıca Novayı, Keymir Kör hakkında da kitaplar basılmıştır. Yazar A. Durduyev'in yeni basılan "Keymir Kör" adlı romanı bulunmaktadır. Onların, her birinin, halk edebiyatında ayrı yeri vardır. Ancak Halk edebiyatında, "Ependi" çok farklı bir yere sahiptir. Aldar Köse'nin, Kemine'nin, Novayı'nın ve diğerlerinin güllü dünyasında Ependi'nin yerini tutamayacağı ortadadır.

Ependi'nin güllüklerini okuduktan ve onun hakkında halk arasında söylenen sözleri dinledikten sonra, hayatı ve yaptıkları konusunda ortaya konan ilmi düşüncelere baktığımızda bir çok sorunun cevapsız kaldığını görürüz. Bu sorular; Ependi'nin tarihi bir şahsiyet mi yoksa bir folklor kahramanı mı olduğu, halkların tarihinde ne tür bir prototipe sahip olduğu, güllüklerinin yaygınlığı, verdiği mesaja göre sınıflandırılması, sanatsal ve folklorik karakteri, sonradan ortaya çıkmış veşilerce sahiplenilmesi ("Siyahatçıl", "Cahankeş-te" eserler denildiği de olur. Ah. M.) ve nedenleri,

onun çeşitli halkların folklorundaki yeri, ulusal ve uluslararası etkileri gibi konularla ilgilidir.

Ünlü Rus Türkoloğu B.A. Gordlevski, çalışmalarının birinde Ependi prototipine XIII. yüzyılda rastlandığını belirtmiştir. Azeri bilim adamları, B. A. Gordlevski'nin bu fikrini doğrulamışlardır. İşin ilginç tarafı, bu bilim adamları XIII. yüzyılda yaşamış Hoca Nasreddin'in, Azeri alim Tusi Efendi'nin ta kendisi olduğu fikrini ortaya atmışlardır. Profesör Fuad Köprülü ve Hilmi Ziya. onun Selçuklular döneminde muallimlik yaptığını söylüyorlar. Bize göre, bu tür bilgiler, Ependi'nin güllüklerinde söz edilen tarihi dönemler, bilinen olaylar ve şahsiyetlerle veya o döneme ait başka sorunlarla ilgili olsalar dahi belli bir kesinliğe sahip değildirler. Niçin? Birinci olarak Ependi'nin büyük mirasıyla sadece bir halkın ilgilenmesi doğru değildir. İkinci olarak, konuyu ele alan kişi, ne kadar alim ve sistematik düşünce sahibi olursa olsun, Ependi prototipini açıklamakta zorluklarla karşılaşacaktır. Çünkü Ependi, sadece olumlu özellikleri değil, aynı zamanda bir takım olumsuz özellikleri de kendinde bulundurur. O, bir dilaver ya da veşi olarak tanımlanamaz; daha çok insan hayatını, zamanın siyasetini ve sosyal olayları sistemli bir şekilde araştıran bir sosyologdur. Vardığı sosyolojik sonuçlarla insanları tanımlamaya çalışır. Ependi'nin mirasında felsefe, sanat, müzik, din, metafizik, tarih, etnografya hatta matematik yer alır ve bu konuların günümüzde önem taşıması da bu nedenledir. Onun karakterinden söz edildiğinde dahi durum aynıdır. Folklorla ilgilenen araştırmacılar, Ependi'nin güllüklerine bakarak onun bazen kendini bilge, ferasetli, bazen de akılsız olarak gösterebildiğini belirtirler. Bunun sebebinin onun mirasında "folklor kahramanının bilgelik karakterine olumsuz özellikler kazandıran köşk eserlerinin" ortaya çıkışı ile açıklayanlar da vardır. Mesela, 1982 yılında çıkarılan "Ependi'nin Kitabı"nın önsözüne bakabiliriz:

"Farklı mizahi folklor kahramanlarının birbirinin karşıtı olan özellikler taşıması (iki keşplilik) meselesi ortaya çıkmıştır. Zira bu kahramanlar, bazen bilge bir kişi olarak görünür, bazen de cahil ve akılsızca hareket ederler. Bu durumu nasıl açıklayabiliriz? B. Privalov bu durumun sosyal temelini açıklarken folklor kahramanına duyulan sempatinin nedenini onun pozisyonunda aramak gerektiğini söylüyor. Aslında bu tespit doğrudur."

Yukarıdaki tespit ve bunu tamamlayan düşünceler yanlıştır. Anlatanın sempatisinin Ependi'nin tarafında olduğunu düşünsek bile, folklor kahramanını saf ve akılsız bir insan olarak gösteren fıkralar, anlatanlarda da bir antipati yaratmaz mı? Ependi'nin fıkraları arasında, folklor kahramanını aşağılayıp küçümseyenlerin sayısı az değildir. Fakat bunlar "Köşk eserleri" tarafından sonradan Nasreddin'in mirasına bilerek mal edilmiştir. Öncelikle; köşk veşilerinin sadece köşk hayatım ve köşk sahiplerini anlatmadıklarını söylemek gerekir. Halk veşileri ve köşk veşileri, siyasi ve sosyal durumları dile getirmek bakımından birbirinden ayrılmazlar. İkisi de kendilerine ters gelen tarafları dile getirirler. Aslında komedi mesleğini yukarıdaki gibi düşünmek bu konuda yeterince bilgi sahibi olmamanın neticesidir. Sanattan; sosyal tabakaların, karakterini, yaşam düzeylerini, ahlak, dürüstlük, saygı ve helalliğe karşı olan tutumlarını açıklığa kavuşturup gerçek hayatta olanı tespit etmek, hangi tabakanın sosyal amacı için daha hırslı olduğunu, halkın düşüncelerini, istek ve arzularını açıklığa kavuşturmak talep ediliyor. Sanat'ın bu büyük fonksiyonunu, bizim atalarımız kendi vazife, rütbe ve derecelerine, zenginlik ve fakirliklerine bakmadan kabul etmişlerdir. Onların "büyüklüğü" de buradan gelir.

"Ependi Niçin Parayı Seviyor" ve "Ependi'nin Ağaç Dikişi" gibi fıkralarına bakalım:

Cimrinin biri Ependi'ye:

-Sen parayı seviyor musun? Diye sormuş, Ependi de:

-Evet tabi ki seviyorum. Çünkü para insafsız cimrilere muhtaç olmaktan kurtarıyor, diye cevap vermiş.

Ependi kendi bahçesinde gündüzleri ağaç dikiyor, geceleri ise koparıp evine götürüyormuş. Komşuları:

-Ependi niye öyle yapıyorsun? Diye sormuşlar. Ependi ise:

-Ne zaman ne olacağını bilemeyiz, bazen hiç düşünmediğim şeyler oluyor. Onun için "fakirin malı gözünün önünde" sözü doğrudur, diye cevap vermiş.

Bu fıkraların birincisinde Ependi, sorulan soruya kendisinin doğru kabul ettiği cevabıyla karşılık veren, ikincisinde ise halk arasında söylenen sözleri gerçek anlamında kullanan bir karak-

teri canlandırıyor. İlkinde, bilgili, akıllı, ikincisinde ise akılsız, cahil biri olarak görünüyor. "İki keşplilik" meselesi nasıl açıklanmalıdır: Halk, sanat ve edebiyatında kendi gerçek yüzünü görmek istemiştir. Bu istek alt ve üst tabakaya mensup insanlarda aynı derecede var olmuştur. Fakat insanlar birbirlerine benzemezler. Her birinin kendi benliği, kendine ait dünyası vardır. Hayat meselelerini herkes kendine göre değerlendirir. Bakış açılarının çokluğu neticede çok yönlü problemler ve karakterler ortaya çıkarıyor. Üst tabaka insanlarında bilgi, kültür, kibarlık ve belli bir çabanın var olduğunu, buna karşın alt tabaka insanında, cahillik, aşırı saflık, kabalık, kadere razı olmak gibi özelliklerin belirgin olduğunu görüyoruz. Üst tabakadaki bu gelişmiş karakterlerin alt tabakalara ve alt tabakadaki gelişmiş karakterlerin de üst tabakalara geçişi gerçekleşmediği takdirde toplumda adalet ve gelişmeden söz edilmesi imkansızdır.

Hoca Nasreddin işte hayatın bu yönünü kavrayabilmiştir. Eğitim amacından yola çıkarak anlatıcılar, folklor kahramanını zaman zaman çok saf, akılsız olarak göstermişlerdir. Akıllıca ve ölçülü hareket etmeyenlere, ailede, arkadaşlar arasında, toplum içinde kendine dikkat etmeyenlere, hayatı eleyip gerçek neticelere ulaşmayı başaramayanlara güldüğü herkesçe bilinmektedir.

Anlatıcıların, bu olumsuz özelliklerin bulunduğu kişilerin, saf ve cahil halkın çok yönlü gelişmemiş düşüncesini uyandırmakta ve onları bilinçlendirmede, özgüvenlerini kazandırmada çok önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Aslında bütünüyle akılsız veya bütünüyle bilge şahsiyet yoktur. "Delinin mun gepi telek, bir gepi gerek" sözü de boşuna söylenmemiştir. Yine "Diri bolup ger-de del, dana bolup törde" diye bir söz vardır. Hoca Nasreddin yaşamın bu tarafına önem vermiştir. Bu nedenle yöresindeki insanların nasıl olduklarını onlardan biri olarak anlatmıştır. Eski zamanlarda Hükümdarlar yanlarında komedyenler bulundurlardı. Bu komedyenlerin görevi hükümdarların durumuna göre gülmü bularak onları mutlu etmektir. Daha doğrusu hakimiyetin (erk) halk ile ilişkisini kurmuşlardır, (iki tarafın adalete olan isteği, arzu ve ümidi, önemli hayat meselelerine bakışı..) Köşk komedyenlerine çeşitli imkanlar sağlanmıştır. En önemlisi de yaşama hakkının, (Sultam rezil edecek derecede eleştirmiş dahi olsa köşk komedyenleri arasında bu eleştiri açıkça söylenebilirdi) devlet tarafından güvence altına

alınmış olmasıdır. Ependi'nin ve onun gibi şahsiyetlerin (folklor kahramanlarının), gerçek tarihi şahsiyetlerin her zaman etrafında toplanması ya da öyle gösterilmesi bu geleneğin bir sonucudur.

Novayi (Mıralı), Sultansöyün Baykara'nın yanında bulunmuştur. Kemine, Eralı Pirin öğrencisidir. Birbal, Hint Hükümdarı Akbar'ın hizmetindedir. Balakirev, I. Petr'in veşisidir. Ependi'yi ise biz Teymirlen'siz düşünemeyiz. Ependi ile ilgili (sadece Ependi de değil) güllüklerin kökünün Teymirlen'in yaşadığı, hükümdarlık yaptığı zamanın da gerisine gittiğini burada belirtmemiz gereklidir. Bu da bize, padişahların yanında özel olarak veşi bulundurma alışkanlığının her ülkede farklı zamanlarda görüldüğünü gösterir.

Bilge, filozof Ependi ile akılsız, kaba Ependi'nin birbirine uyan, birbirini güçlendiren ve destekleyen yönleri de az değildir. Ependi'nin folklor kahramanı olarak sadece akılsızlığı veya akıllılığı hakkında herhangi bir neticeye varmadan önce edebiyat araştırmacılarının, onun mirasındaki tipi ve onun farklı özellikleri bir arada bulundurduğu gerçeğini göz önüne bulundurmaları gerekir. Ependi ile Teymirlen arasında geçen diyalogda bu durum açıkça görülmektedir:

Teymirlen Ependi'nin oturduğu şehri işgal ettiğinde onun akıllı, bilge biri olduğunu öğrenmiş. Bir gün Ependi'yi yanına çağırmış. Ependi de Teymirlen'in yanına varmış. Teymirlen yumuşak bir yorgan üzerinde sağlıklı olan bacağına öne uzatarak oturuyormuş. Ependi içeri girince hiç kıvılcıdamamış bile. Oturduğu yerden parmağını öne uzatıp Ependi'ye yer göstermiş. Ependi, Teymirlen'in bu davranışına çok alınmasına rağmen sesini çıkartmayıp ve gösteriler yere oturmuş. Kısa bir sessizlikten ve sonra Ependi saf numarası yaparak bir ayağını öne uzatıp oturmuş. Ependi'nin bu davranışı hükümdarı çok kızdırmış. Teymirlen:

-Ben bir ayağım sakat olduğundan böyle oturuyorum. Hem ben bir hükümdarım istediğim gibi otururum, demiş. "Bu adamda bana bahsedildiği kadar akıl göremiyorum. Çok akılsızca davranıyor. Bu bir oyun mu acaba" diye içinden geçirmiş. Sonunda Ependi'nin havasını bozmaya çalışarak:

-Bakıyorum da sen aslında eşekten fazla uzak değilsin, deyince Ependi söze başlamış:

-Evet, onunla aramız iki üç karıştan fazla değil, diyerek Teymirlen ile arasını karışlamış. Teymirlen buna çok sinirlenmiş ama gene de da-

yanmış. Kendisini akıllı ve sabırlı göstermeye çalışmış. Ependi ise hiç oralı olmamış.

Bu arada sofraya hazırlanmış ve yemeğe oturmuşlar. Yemek sırasında Teymirlen Ependi'nin yüzüne karşı hapşırması, Ependi de:

-Paşam, insanın yüzüne karşı hapşırma kötü değil mi acaba? demiş. Teymirlen bu soruya:

-Bizim taraflarda bu ayıp sayılmaz, diye cevap vermiş. Yemekten sonra tatlı yemeye başlamışlar. İşte o anda Ependi yellenmiş. Teymirlen buna çok kızarak:

-Bu yaptığın çok büyük terbiyesizlik, hiç utanmıyor musun? demiş. Ependi ise:

-Paşam sinirlenmeyin, bizim taraflarda da bu ayıp sayılmaz, diye cevap vermiş.

Biz bu uzun fıkraya boşuna dikkat çekmiyoruz. Bu fıkra Ependi'nin farklı yönlerini, onun döneminde halk ile padişahın ilişkisini, esasen de insanların nasıl davranması gerektiğini anlatır. Burada Ependi'de halk, Teymirlen'de ise Şah tipinin verildiğini görüyoruz.

Burada, 'eşekle' aradaki uzaklığı ölçmek ve yellenmek ile ilgili bölümlerin Müşfike'de, Kemine'de, Ömürbek'te de görülmesini, Ependi'nin kendinden sonraki yıllarda ortaya çıkan veşiler için eksilmeyen kaynak olarak hizmet ettiği şeklinde ifade etmek mümkündür. Aslında Kemine'nin "söz çuvalındaki" "nimetlerin" çoğu seyahatçi fıkralarından ibarettir. Ependi ve Kemine'ye ait yomakların çoğuna Ömürbek'te de rastlıyoruz. Güllük unsuruna yer verilen eserlerin yazarlarının değişmesi ve gelişmesi doğaldır. Çünkü güllükün sınırı yoktur. Bu nedenle, Ependi'ye atfedilen güllükleri, onun yaşadığı 13. yüzyıldan önceki çeşitli halklara ait kaynaklardan çıkartmak mümkün olabilir. Burada güllük, gittikçe gelişerek ve yeni bir şekil alarak ortaya çıkmıştır. Farklı milletlerde, güllükler, anlatanın milli özellikleri, dili, veşilik derecesi ve kullanılan sanatsal söz oyunlarına göre farklı milli özelliklere bürünür. Fakat güllükün şekli, anlamı değişmez. "Ependi ile Teymirlen" adlı bu güllükde gerçekler ortaya konmaktadır. Edebiyat araştırmacıları, güllük türü eserleri insanlardaki etkisine göre sınıflara ayırıyorlar ve bunları, "acı güllük", "etkili güllük", "açık güllük", "gizli güllük", "yersiz güllük"... olarak adlandırıyorlar. Ependi'nin Teymirlen ile söyleşisi örneğindeki güllüğü nasıl değerlendireceğiz? Bizim fikrimize göre orada yukarıda sayılan güllük türlerinin hemen hepsine rastlıyoruz.

Aslında gülfkü yaratma yeteneği veşilik sanatının temelidir. Hangi türde olursa olsun gülfkü, konusuna, ana düşüncesine, anlatanın tarzına göre ortaya çıkar. Mesela, bir kişi kendisi veya ailesi ile ilgili gülfküyü dinleyici ya da anlatıcı olarak yaratabilir. Ependi'nin: "Büyük bir ihtimalle köye gidebilirim", "Annemden kurtulmanın çaresine bakıyorum", "Ölmeseydi de boşayacaktım zaten", "Ependi'nin annesinin nasihati", "Kişide tek bir söz olur",... gibi örneklerde bu durum açıkça görülür. Ancak gülfküdeki anlam, kullanılan tipin kendisi ve ya sosyal hayattaki konumu ya da kudretli ve seçkin olup olmamasına bağlı olarak değişir. Bu tür eserlerde gülfkü ikinci plana düşer. Yani, eserdeki karakter, çeşitli şekillerde süslenip ön plana çıkarılır. Böylece sosyal ve felsefi niteliği olan toplumsal eserler ortaya çıkar. Hoca Nasreddin Ependi'nin Teymirlen, kadınlar, imamlar, tüccarlar ile ilgili gülfkülerinde bu durum açıkça görölmektedir. Gülfkü insan ruhunun kanadıdır. Ruhen sağlıklı olmanın da bir şartıdır. Ependi, birçok halkın, özellikle de Akdeniz'den Altay Dağlarına kadar uzanan bölgede yaşıyan Türk halklarının değerli güldürü ustasıdır. Bu nedenle onun zengin edebi mirasının öğrenilmesi,

en azından Türkçe konuşan halkların bilim adamları tarafından kaleme alınması gerekmektedir. Fikrimizce bu çalışmalar çok dikkatli yürütölmelidir. Bu amaçla Türkiye'de veya başka bir Türk devletinde "Ependicilik Merkezi" kurulmalıdır. Diğer Türk Devletlerinde ise şubeleri açölmalıdır. Kurulacak merkezlerde Ependi'nin fıkraları, onun hakkında yazılan yazılar, antolojisi kitapçıklar, plaketter, afişler ve kitaplar basılarak halka tanıtım amacıyla dağıtölmalıdır. Konferanslar, gülfkü günleri ve buna benzer faaliyetler düzenlenmelidir. Bu tür faaliyetler, bizim gülfkü ile ilgilenen yazar ve şairlerimizin kendilerini geliştirmelerine, kendi aralarında ilişkilerinin kuvvetlenmesine imkan sağlar. Hatta bunun da ötesinde Türk Devletleri arasında, uluslararası "Ependi Ödülü" konulması gereklidir.

Her insan, aile, halk hayatın zorluklarını yenip mutlu yaşamak ister. Bu nedenle bizim Ependi etrafında birleşmemiz gerekmektedir. Çünkü Ependi'nin gülfküsü hepimizin tanıdığı bir gülfküdür. O, birbirimizi desteklememizin, anlaşmamızın bir örneğidir. Ahlaki temizliğin, ruh ve beden sağlığımızın vazgeçilmez kaynağıdır. Bu kaynağın suyu hiçbir zaman kesilmesin.